Salnameler Işığında Eskişehir'in Kentsel Gelişimi

Urban Development of Eskişehir in the Light of Salnames (Ottoman Yearbooks)

Selma MANAZ*

Abstract

Salnames, which are official or privately prepared yearbooks, constitute one of the most significant sources shedding light on the urban development of Ottoman cities. In particular, official salnames provide information about the economic, demographic, political, and physical structures of the state, ministries, and provinces. During the preparation of these provincial salnames, a model was taken from the Fihrist-i Vilayet-i Haleb, a salname published by Aleppo's secretary İbrahim Halet Bey, which contained data on economic and statistical matters. A copy of this salname was sent to each province with instructions to prepare their own yearbooks in this format.

Although the contents of the provincial salnames vary depending on the region, they generally include information on the administrative organization, government officials, historical monuments, geography, administrative divisions, districts, sub-districts, towns and villages, production activities, trade, and population of the province, accompanied by photographs and maps. The salnames also recorded data about Muslim and non-Muslim schools within the districts and sub-districts, including the names of administrators, the number of teachers, and student populations. Published over an extended period, these salnames also offer valuable information regarding the economic and commercial state of the provinces, including religious and social institutions such as mosques, madrasas, dervish lodges, soup kitchens, coffeehouses, baths, caravanserais, hospitals, bazaars, as well as agricultural production, livestock, arable land, water and gas systems, railway and tramway companies, post offices, and telegraph centers.

The first salname related to Eskişehir was published in 1872, and the last in 1910. This study aims to present the urban development process of Eskişehir by analyzing the data from the salnames published between 1872 and 1910. The information obtained in the study is presented in tabular form. A comparison between Cuinet's records of Eskişehir's population and architectural structures and the 1893 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi reveals that the Greek Orthodox population was reported at a figure nearly twelve times higher in Cuinet's records. Additionally, the number of non-Muslim schools was also found to be significantly overstated.

* Dr. Öğr. Üye., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, smanaz@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3767-1249

Giriş

Şehirlerin kentsel gelişimini tanımlayabilmek için yazılı kaynak olarak vakfiyeler, kronikler, seyahatnameler, sikkeler, mimari yapılar ve kitabeler gibi salnameler de şehirlerin ekonomik, demografik, siyasi ve fiziki yapısı hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı döneminde Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayımladığı Fihrist-i Vilayet-i Haleb adlı salname örnek alınarak her vilayetin bu tarzda salnameler hazırlaması istenmiştir. Eskişehir ile ilgili yayınlanan ilk salname 1872 yılında son salname ise 1910 tarihlidir. 20. yüzyılın başlarında Eskişehir'de 1324/1906-1907 yılında 77 cami ve 2 kilise vardır. Salnameye göre Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi'nde kentte Alaaddin Camii, Kurşunlu Camii ve Mevlevihanesi, ile iki bab kervansarayı ve çarşıda Baltacı Mahmud Ağa ve Hatab Pazarı (Odun Pazarı), Tiryakizade Süleyman Ağa ve müssellim merhum Mahmud Bey ve Akçağlan Mahallesi'nde İshak Efendi Camii ve Hacı Ali Bey Camii vardır. Ayrıca Şeyh Edebali Tekkesi, Ahi Salih ve Ahi Mahmud dergahı ile Şeyh Şehabeddin Sühreverdi dergahı bulunmaktadır. Çarşıda Sultan Mahmud Han sani vakfından Erler, Gıymet, Yenice ve Alçık adında dört hamamın mevcut olduğu görülmektedir.[1] Günümüzde ise Odunpazarı yerleşimi eteklerinde Alaadin Camii, Odunpazarı'nda Selçuklu devrine tarihlenen Şehabeddin Sühreverdi zaviyesi, Ahi Şeyhi olan Edebali'nin (1206-1326) Odunpazarı semtinde bir makam türbesi, Selçuklu/ erken Osmanlı dönemine tarihlenen Ahi Mahmud Zaviyesi, Selçuklu/ erken Osmanlı dönemine ait olabileceği düşünülen Şeyh Nusreddin Zaviyesi,[2] Kurşunlu Külliyesi, hamamdan camiye çevrilen Ak Camii, Akoğlan Camii, Tiryakizade Hasan Paşa Camii, Orta Camii, Müftü Camii, Sivrioğlu Camii, 1850'li yıllarda Eskişehir'in bü-

[1] Erdoğan 2015, 608-610.
[2] Manaz 2020, 126-132.

yük toprak sahiplerinden Takattin Bey tarafından köy ve kasabalardan gelen pazarcıların, seyyahların ve köylülerin konaklamaları için yapılan Atlı Han,[3] çeşitli onarımlar sonrası Odunpazarı bölgesinde ayakta kalabilen yapılardır. Çarşı bölgesinde ise; Hacı Ali Bey Camii, Hacı Seyit Camii, Ferahiye Camii, Hayriye Camii, Hacı Halit Camii ve Işıklar Camii göçler sonrası kurulan mahallelerde günümüze ulaşabilen yapılardır.

1- Osmanlı Salnameleri

Salnameler; Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı yayınlar olarak hazırlanmıştır (Bilgin, 2009, 51). Resmi salnameler, devlet, nezaret ve vilayetlere ait bilgiler içermektedir. Vilayetin ekonomik, demografik, siyasi ve fiziki yapısı hakkında bilgiler veren vilayet salnamelerinin oluşturulmasında Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayımladığı iktisadi ve istatistiki bilgiler veren *Fihrist-i Vilayet-i Haleb* adlı salname örnek alınmıştır. Her vilayete bu salnamenin bir kopyası gönderilerek bu tarzda salnameler hazırlanması istenmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde vilayetler kurulduktan sonra hazırlanan salnamelerden ilki Salname-i Vilayet-i Bosna adıyla 1283/1866-1867 yılında Saraybosna'da hazırlanmış, ardından 1284/1867-1868'de Halep, 1285/1868-1869'de Konya, 1285/1868-1869'de Suriye ve 1285/1868-1869'de Tuna eyaletlerine ait salnameler de yayınlanmıştır. İlk Hüdavendigar Vilayeti salnamesi 1287/1871, son salname ise 35. Hüdavendigar Vilayeti salnamesi 1325/1909-10 tarihlinde hazırlanmıştır.[4] Beyrut Vilayeti tarafından yayımlanan 1333/1915-1335/1917 ve Bolu livası tarafından yayımlanan 1337/1921-1338/1922 tarihli salnameler, son Osmanlı eyalet salnamelerini oluşturmuştur. İçerikleri vilayetlere göre farklılıklar

[3] Alanyalı, Evcim, Gökalp, Özkut ve Yılmaz 2011, 47.
[4] Doğru 1989, 192.

göstermekle birlikte vilayet salnamelerinde genellikle vilayetin idari teşkilatı, memurları, tarihi, tarihi eserleri, coğrafyası, idari taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraflar ve haritalar yer almıştır. Ayrıca vilayete bağlı sancak ve kazalardaki Müslüman ve gayrimüslim okulları, idarecileri, öğretmen ve öğrenci sayıları da belirtilmiştir. Uzun süre yayınlanan vilayet salnamelerinde vilayetlerdeki su, gaz, demiryolu ve tramvay şirketleri, cami, medrese, tekke, imaret, kahvehane, hamam, hastane, han, bedesten gibi ticari yapılar, fuarlar, zirai üretim ve hayvancılık, tarım arazileri, postaneler ve telgraf merkezleri gibi vilayetin iktisadi ve ticari durumları da tanımlamıştır. Diyarbakır, Konya, Bolu, Hüdavendigar (Bursa), Manastır ve Selanik salnameleri tarihi ve coğrafi bilgiler açısında zengin içerikli salnameler olmuştur.[5] Günümüz Türkçesi ile yayınlanan Eskişehir ve Kütahya kentleri hakkında bilgi veren Hüdavendigar Vilayeti salnameleri Hicri/Miladi olarak sırasıyla; 1287/1870-1871, 1288/1871-1872, 1289/1872-1873, 1290/1873-1874, 1291/1874-1875, 1292/1875-1876, 1293/1876-1877, 1295/1878, 1296/1878-1879, 1297/1879-1880, 1298/1880-1881, 1299/1881-1882, 1301/1883-1884, 1302/1884-1885, 1303/1885-1886, 1305/1887-1888, 1306/1888-1889, 1307/1889-1890, 1310/1892-1893, 1311/1893-1894, 1312/1894-1895, 1313/1895-1896, 1314/1896-1897, 1315/1897-1898, 1316/1898-1899 ve 1317/1899-1900, 1318/1900-1901, 1319/1901-1902, 1320/1902-1903, 1321/1903-1904, 1322/1904-1905, 1323/1905-1906, 1324/1906-1907 ve 1325/1907-1908 salnameleri.[6] Eskişehir'in günümüze gelemeyen bazı yapılarının ad ve yerleri, 19. yüzyıl nüfus hareketleri, azınlıkların durumu, belediyecilik hizmetleri ve kentin ekonomik durumunu bu salnamelerden öğrenmek mümkündür. Eskişehir ile ilgili ilk salname 1872 yılında son salname ise 1910 yılında yayınlanmıştır.[7] 1872- 1910 yılları

[5] Bilgin 2009,51-52.
[6] Akyüz 2009, 1-4.
[7] Doğru 2000, 83-84.

arasını kapsayan bu dönem içinde hazırlanan salnamelerde Eskişehir'in kent gelişimine ışık tutacak bilgiler yer almaktadır.

2- Salnamelere Göre Eskişehir Nüfusu

17. ve 18. yüzyıllarda Eskişehir normal bir Anadolu kasabasıdır. H.1121/1709 tarihli vergi verebilecek durumda olan hânelerin yazıldığı avarız tahrir defterlerinde kentte 179'u asker, 145'i sivil reaya toplam 324 erkek nüfuz kayıtlıdır. Bu verilere göre ortalama 1 erkeğin 5 kişilik bir ailede bulunduğu kabul edilerek kentin 324x5: 1620 kişi olabileceği tahmin edilmektedir.[8] Mehmed Ziya (1866-1930) Bursa'dan Konya'ya Seyahat adlı eserinde 19. yüzyılda Eskişehir'de 6.000'den fazla hanede 6897 erkek, 6742'si kadın olmak üzere 13.639 Müslüman, 159 erkek, 164 kadın olmak üzere 323 Rum, 282 erkek, 275 kadın olmak üzere 557 Ermeni, 15 kadın ve erkek Katolik olmak üzere toplum 14.544 kişinin bulunduğunu bildirmektedir.[9] Kazası'nın ilk nüfusu bilgisi 1831 yılında yapılan nüfus sayımıyla ortaya çıkmışsa da sadece askerlik yapabilecek ve vergi verebilecek durumda olan erkek nüfusu sayıldığından kentin gerçek nüfusunu vermemektedir. Bu sayıma göre Eskişehir'de 6632 Müslüman, 122 Gayri Müslim olmak üzere toplam 6754 erkek vardır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren II. Mahmud'un 1259/1843 tarihinde çıkardığı bir irade ile Anadolu eyaletinde bulunan göçmenlere toprak verilerek eyaletin çeşitli sancaklarına iskan edilmeleri sağlanmıştır. Bu irade ile Kayı Boyu'nun Karakeçili Aşireti, Hüdavendigar vilayetine iskan edilmiştir. Bu iskan ile Eskişehir kazasına 2193, kişi yerleştirilmiştir. H.1287-M.1870/71 tarihli Hüdavendigar Salnamesine göre; Eskişehir kazasında 35 köy, 5 mahalle 2339 hane ve 7931 Müslüman erkek nüfus vardır. H.1290-M.1873 /74 tarihli Hüdavendigar Salnamesine göre Es-

[8] Erdoğan 2015, 603; Öztürk 1997, 252.
[9] Mehmed Ziya 2009, 195-197.

kişehir'e göçlerle hızlı bir nüfus artışı olmuştur. Eskişehir kazasında 35 köy, 5 mahalle 4069 hane, Müslüman Erkek Nüfus 19168, Gayri Müslim Erkek 71 kişidir. Kente ilk Kırım Tatar göçmenleri 1860 yılında gelmiştir. Tatarlardan sonra 1862 tarihinde Çerkezler Anadolu'ya göç etmeye başlamış ve bu göçler sonucu kente gelen Çerkezler 10 köye yerleştirilmiştir. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrasında imzalanan Berlin antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılmıştır. Rus baskısının artması üzerine bölgedeki Çerkezler, Anadolu'ya göç etmiştir. Eskişehir ve çevresi de 1877-1878 göçmenlerinin yoğun iskan edildiği bölgelerden biri olmuştur. 1877 Tuna savaşından sonra ise Balkan göçleri başlamıştır.[10] 1886 tarihinde Abazaların ayaklanması başarısız olunca Rus baskını ve işgali nedeniyle Abazalar da Eskişehir ve çevresine gelmiş ve çeşitli köylere yerleştirilmiştir.[11] 1877 yılından sonra Eskişehir'e gelen göçmenlerin yerleşmeye başlamasıyla kent canlanmaya başlamıştır.[12]

19. yüzyıl içinde Eskişehir kentinin nüfusu hakkında ilk bilgiler 1831 yılında yapılan nüfus sayımı ile belirlenmiştir. Sultan Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) gerçekleştirilen bu sayımda sadece askerlik yapabilecek ve vergi verebilecek durumda olan erkek nüfus sayılmıştır. Bu sayıma göre Eskişehir sancağının kazaları ile birlikte toplam nüfusu tablo halinde verilmiştir (Tablo 1).

[10] Akyüz 2009, 62-68.
[11] Akyüz 2009, 69.
[12] Özaslan 2014, 14.

Tablo 1 Sultan Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) gerçekleştirilen nüfus sayımı.

Eskişehir Sancağı	**Müslüman**	**Gayr-i Müslim**
Eskişehir Merkez	6,632	122
Seyitgazi	2,250	-
Karacaşehir	3,725	575
İnönü	2,450	-
Bilecik	5,489	3,266
Toplam	**20,546**	**3,963**

1842 yılından sonra Eskişehir'in nüfusu Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Karakeçili aşiretinin bir bölümünün kente yerleşmesi ile artmıştır. Karakeçili aşiretinden 1843 yılı sonuna kadar 5092 kişi Eskişehir çevresine yerleşmiş ve bu gelişme 1868 yılına kadar devam etmiştir.[13] 1303/1885-1886 tarihli Hüdavendigar salnamesine göre Eskişehir ve çevresinde iskan edilen göçmenlerin mahalle, köy, hane ve nüfusları ile geldikleri yerler tablo halinde aşağıda yer almaktadır (Tablo 2).

[13] Yazıcı 1997, 21- 22.

Tablo 2. 1885-1886 tarihli Hüdavendigar Salnamesine nüfus dağılımı

Mahalle/ Köy	**Hane**	**Nüfus**	**Geldikleri Yer**	**Mahalle/ Köy**	**Hane**	**Nüfus**	**Geldikleri Yer**
İhsaniye Mah.	189	646	Rumeli-Tatar	Satılmışoğlu Köyü	34	170	Rumeli
Akçağlan Mah.	44	194	Rumeli-Tatar	Nemli Köyü	20	150	Çerkez
Kızılinler Köyü	43	191	Rumeli	Tandır Köyü	23	83	Çerkez
Hamidiye Köyü	53	169	Rumeli	Eşvehalik Köyü	25	119	Çerkez
Bağçecik Köyü	33	141	Rumeli	Gökçekısık Köyü	28	132	Çerkez
Ağaçpınarı Köyü	54	286	Rumeli	Kapanalan Köyü	23	89	Çerkez
Taşköprü Köyü	15	59	Rumeli	**Toplam**	**681**	**2756**	
Selimiye Köyü	72	327	Rumeli				

1311/ 1893-94 tarihli Hüdavendigar Salnamesine göre Eskişehir kazasının merkez ve kaza genelindeki toplam nüfusuyla bu nüfusun etnik dağılımı: Eskişehir Kazası Nüfusu: Müslüman 57.420, Rum Ortodoks 820, Ermeni Gregoryen 1.172, Yahudi 53 ve Katolik 192 olmak üzere Toplam: 59.657 kişidir.[14]

Vital Cuinet 1893 yılında Eskişehir kazasının merkez ve kaza genelindeki nüfusu tabloda vermiştir[15] (Tablo 3).

[14] Yıldırım 2004, 94-96.

[15] Cuinet 1892, 210; Ulu 2003, 151.

Tablo 3. Vital Cuinet 1893 yılı Eskişehir nüfusu.

Nüfus Grubu	**Kaza Merkezi**	**Kaza Geneli**
Müslüman	17,131	48,200
Rum Ortodoks	147	12,700
Ermeni Gregoryen	583	6,074
Katolik Ermeni	132	-
Latin	30	-
Yahudi	-	100
Toplam	19,023	67,074

Cuinet ile 1893 Yılı Hüdavendigar Vilayeti Salnamesinin nüfus kayıtları karşılaştırıldığında[16] (Tablo 4),

Tablo 4. 1893 yılı Cuinet ile 1893 yılı Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi verileri.

Nüfus Grubu	**Cuinet 1893**	**Hüdavendigar Salnamesi 1893**
Müslüman	48,200	57,420
Rum Ortodoks	12,700	820
Ermeni Gregoryen	6,074	1,172
Yahudi	100	53
Katolik	-	192
Toplam	67,074	59,657

Tablo 4'de iki farklı kaynaktan gelen nüfus sayıları ve etnik dağılımlar arasında ciddi farklar vardır. Cuinet'in nüfus bildiriminde Müslüman nüfus sayısı daha düşük iken gayrimüslim sayısı fazla görünmektedir. Özellikle Rum Ortadoks nüfus yaklaşık on iki kat fazla verilmiştir. Aradaki bu fark bilinçli olarak gayrimüslim nüfusun arttırıldığını düşündürmektedir.

1893, 1898 ve 1900 yıllarının kaza genelindeki nüfus sayımları karşılaştırıldığında 1883 ile 1898 yılları arasında Müslüman

[16] Ulu 2003, 151.

nüfusun 3.250 kişi olarak arttığı 1898 ve 1900 yıllarında 7.353 kişilik bir artışın olduğu görülür. Bu dönemde Rum ve Ermeni nüfusunda da artış olmuştur. Yüzyılın sonlarında Eskişehir'e gelen göçmenler ve tren yolunun kente ulaşması nüfus artışının başlıca sebeplerini oluşturur. Böylece Porsuk Çayı'nın batısında Hacı Ali Bey Mahallesi, Hacı Seyit Mahallesi, İhsaniye Mahallesi, Hayriye Mahallesi, Hacı Halit Mahallesi/M. Kemal Paşa Mahallesi, Işıklar Mahallesi, Şevkiye Mahallesi, Mamure Mahallesi, Hamidiye Mahallesi, Güllük Mahallesi, Macuncu Mahallesi yeni kurulan mahalleler olmuştur. Gayrimüslim halk ise Ermeni mahalleleri olarak Hoşnudiye Mahallesi ve hem Ermeni hem Rum kiliselerinin bulunduğu Arifiye Mahallesi bölgesinde yer almışlardır[17] (Resim 1).

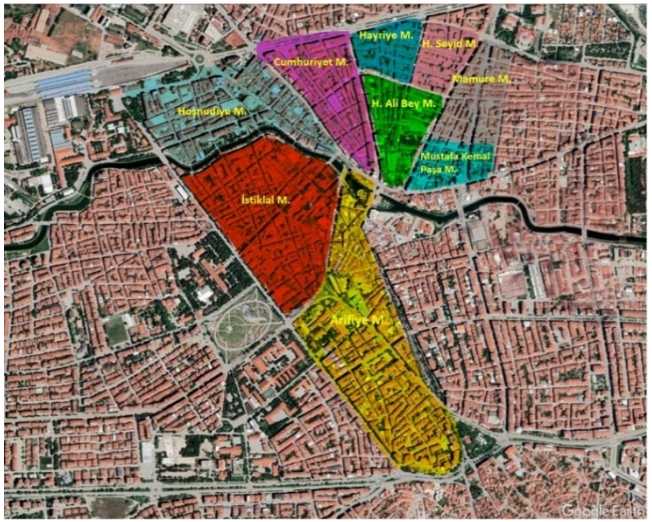

Resim 1. 19. yüzyılda Porsuk Çayı'nın iki kıyısında kurulan mahalleler (Manaz 2023).

[17] Manaz 2023, 281-288

1306/1888-1889 Tarihli Kütahya Sancağı salnamesine göre Eskişehir belediye meclisinde kadının kendi yerine görevlendirdiği memur olan Naib ve Müftü: Hacı Ali Efendi, Yazı İşleri Katibi: Hacı Mustafa Ağa, Rum Milleti Başkanı: Yorgi Efendi, Ermeni Milleti Başkanı: Haruş Efendi ve Hambu Efendi, Katolik Başkanı: Useb Efendi'dir. 1306/1888-1889 tarihli Kütahya Sancağı salnamesine göre bu yıllarda Aza Hacı Hafiz Efendi, Aza Estifan Ağa, Savcı ve Sorgu Hâkimi Muavini: Nafiz Efendi, Başkatip Ahmet Hamdi Efendi, Katip: Cafer Efendi, Katip Yardımcısı: Sadık Efendi ikinci Katip: Hüseyin Hüsnü Efendi ve Şeriyye Katibi: Hüseyin Efendi mahkemede görev yapmıştır. 1306/1888-1889 tarihli Kütahya Sancağı salnamesine göre Eskişehir'de 1888-1889 yıllarında Belediye Başkanı Tevfik Efendi: Aza: Ahmed Bey, Aza: İsa Efendi, Aza: Keygurak Efendi, Aza: Hacı Mustafa Efendi, Aza: Hüsman Ağa, Aza: Nikola Efendi, Katip: Akif Efendi, Tabib: İbrahim Edhem Efendi Salise görevlidir.[18] Görevli memurların isimlerinden kentte azınlıkların da yönetim içinde görev aldıkları görülmektedir.

3- Salnamelere Göre Eskişehir'de Mimari Yapılar

19. yüzyılın son çeyreğinde Eskişehir'deki mimari yapıların sayısı ve türleri salnamelerde ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. 1295/1878-1879 tarihli verilere göre kentte 9 cami, 6 mescid, 30 kahvehane, 2 meyhane ve 5 tekke bulunmaktaydı.[19] 1301/1883-1884 yılında 1 kütüphane ve 5 medrese mevcuttu. Aynı dönemde aşağı çarşıda 6 havlu dokuma tezgâhı, kent genelinde ise 35 şayak, 328 bez ve 32 kilim tezgâhı çalışıyordu.[20]

1302/1884-1885 yılında Eskişehir kazasında 8 mahalle, 98 Müslüman ve 2 gayrimüslim köyü vardı. Bu dönemde 77 cami,

[18] Karakaş 2000, 170-171
[19] Kölemen Yücel 2007, s. 60-61.
[20] Öztürk 2000, s. 28, 45, 73.

6 medrese, 77 mektep, 3 gayrimüslim mektebi, 2 kilise, 6 hamam ve 498 dükkân kaydedilmiştir. Ayrıca 40 kahvehane ve 3 meyhane yer almaktadır.[21]

1306/1888-1889 yılında kentte 150 dükkân ve 50 yeni konut inşa edilmiştir.[22] Bir yıl sonra, 1307/1889-1890 tarihli kayıtlara göre Eskişehir'de 11 cami, 6 mescid, 3 medrese, 2 kilise, 1 rüştiye, 3 ilkokul ve anaokulu, 4 tekke, 1 askeri depo, 2 eczane, 20 han, 3 lokanta, 4 hamam, 20 tabakhane, 700 dükkân ve 30 mağaza ile birlikte demiryolu istasyon binası yer almaktadır.[23]

1310/1892-1893 tarihli Hüdavendigar Vilayet Salnamesi'nde 3 medrese, 1 rüştiye ve 3 ilkokuldan söz edilir.[24] 1316/1898-1899 tarihli salnameye göre ise 1 rüştiye, 6 ilkokul ve 11 sıbyan mektebi bulunmaktadır. Bu okullarda 1.152 erkek ve 318 kız olmak üzere toplam 1.470 öğrenci eğitim görmektedir.[25] Bu tarihte demiryolu ve göçlerin etkisiyle nüfusu artan kentte 65 cami, 8 mescid ve 4 kilise yer almaktadır[26] (Resim 2). Aynı yıl 61 kahvehane, 6 medrese, 77 Müslüman mektebi ve 3 gayrimüslim mektebi mevcuttur. Ayrıca Seyitgazi nahiyesinde 5 mektep bulunmaktadır.[27]

[21] Öztürk 2000, 28, 45, 73; Kölemen Yücel 2007, 60-61.
[22] Öztürk 2000, 91, 136
[23] Öztürk 2000, 136, 276.
[24] Akyüz 2009, 60-61.
[25] Akyüz 2009, 75-86.
[26] Erdoğan 2015, 607-610.
[27] Kölemen Yücel 2007, s. 60-61.

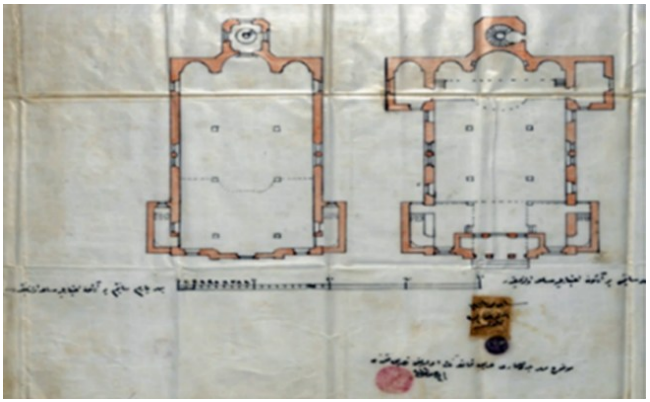

Resim 2. Eskişehir'de Yeniden inşa edilecek olan kilisenin planı (1898) (Küçükhasköylü ve Sarı Güven 2024)

1322/1904-1905 tarihli salnamede ise rüştiyede 96, sıbyan mekteplerinde 152 ve ilkokullarda 7.887 olmak üzere toplam 8.135 öğrenci kayıtlıdır.[28] 1324/1906-1907 yılına gelindiğinde kentte 77 cami ve 2 kilise yer alır. Salnameye göre Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi'nde kentte; Alaaddin Camii, Kurşunlu Camii ve Mevlevihane ön plana çıkmaktadır. Ayrıca iki kervansaray, çarşıda Baltacı Mahmud Ağa, Hatab Pazarı, Tiryakizade Süleyman Ağa, Müssellim Mahmud Bey ve Akçağlan Mahallesinde İshak Efendi ve Hacı Ali Bey camileri mevcuttur. Dini yapılar arasında Şeyh Edebali Tekkesi, Ahi Salih ve Ahi Mahmud dergâhları ile Şeyh Şehabeddin Sühreverdi dergâhı da bulunmaktadır. Çarşıda Sultan Mahmud Han sani vakfından Erler, Gıymet, Yenice ve Alçık adlı dört hamam halen faaliyettedir[29] (Resim 3).

[28] Akyüz 2009, 60-61, 75-86.
[29] Erdoğan 2015, 608-610.

Resim 3. 1.Erler Hamamı 2. Şengül Hamamı 3.Alçık Hamamı 4.Vakıf Hamamı (Manaz 2022).

1876 – 1907 arasında yıllara göre Eskişehir'de bulunan yapıların yıllara göre dağılımı (Tablo *5*).

Tablo *5*. 1876 – 1907 arasında yıllara göre Eskişehir'de bulunan mimari yapılar.

Yapı Adı	**1876**	**1878**	**1883**	**1884**	**1889**	**1892**	**1898**	**1906**
Cami	9	9	-	77	11	-	65	77
Mescid	6	6	-	6	6	-	8	-
Sıbyan Mektebi	-	-	-	77	-	-	11	-
İlkokul	-	-	-	-	3	3	6	-
Gayrimüslim Mektebi	-	-	-	3	-	-	-	-
Rüştiye	-	-	-	-	1	1	1	-
Medrese	-	-	*5*	-	3	3	-	-
Kütüphane	-	-	1	-	-	-	-	-

Tekke	5	3	-	-	4	-	-	4
Kilise	-	-	-	2	2	-	4	2
Hamam	4	-	-	6	-	-	-	4
Kahvehane	30	30	-	40	-	-	-	-
Meyhane	-	2	-	3	-	-	-	-
Dükkan	-	-	-	498	700	-	-	-
Han	10	-	-	-	20	-	-	1
Tabakhane	-	-	-	-	20	-	-	

4- Salnameler Dışındaki Kaynaklara Göre Mimari Yapılar

Mehmed Ziya'nın 1891 tarihli gözlemleri ile Cuinet'nin 1893 yılı verileri salnamelerle karşılaştırıldığında bazı farklılıklar göze çarpar[30] (Tablo 6).

Demiryolunun 1892'de hizmete girmesiyle birlikte özellikle dükkân, han ve konut sayılarında dikkat çekici bir artış gözlenmektedir. 1888'de 150 dükkân inşa edilirken, bir yıl sonra bu sayı 700'e çıkar. Bu durum, Eskişehir'in hızla bölgesel bir ticaret merkezine dönüştüğünü göstermektedir. Kiliselerin 2'den 4'e çıkan sayısı, Eskişehir'deki gayrimüslim varlığın mekânsal varlıklarına işaret etmektedir. Bu kiliselerin yanı sıra gayrimüslim mektepleri de birlikte düşünüldüğünde, kentte dinî ve etnik çoğulculuğun kente nasıl yansıdığı açıkça görülmektedir.

Lületaşı atölyelerinin Cuinet'te 15, Mehmed Ziya'da ise 120 olarak geçmesi, bu atölyelerin bir araştırmacının kent merkezindeki atölyeleri, diğerinin kent genelindeki atölye sayısını vermiş olma ihtimali ile açıklamak mümkündür. Aynı zamanda Eskişehir'in özgün üretim alanlarından biri olan lületaşının, dönemin ekonomisindeki yeri de vurgulanmıştır.

[30] Ulu 2003, 152; Mehmed Ziya 2009, 195-197; Erdoğan 2015, 607.

Tablo 6. Salnameler 1876, 1892), Mehmed Ziya (1891), Cuinet (1893) verileri.

Yapı Türü	Salname (1876)	Salname (1892)	Mehmed Ziya (1891)	Cuinet (1893)
Cami	9	11	25	11
Mescid	6	6	7	6
Medrese	-	3	13	3
Tekke	5	4	-	4
Rüştiye	-	1	1	4
İlkokul	-	3	2	32 (22 Rum Erkek, 6 Rum Kız, 4 Ermeni)
Sıbyan Mektebi	-	80	11	90
Han	10	20	24	25
Hamam	4	4	6 (4'ü kaplıca)	4
Dükkan	40	700	500	700
Mağaza	-	30	-	-
Tabakhane	-	20	-	26
İstasyon	-	1	-	-
Kilise	-	2	4	3
Hane	4.500	-	-	-
Mahalle	5	-	-	-
Çiftlik	10	-	-	-
Lületaşı Atölyesi	-	-	120	15
İşletme Atölyesi	-	-	-	22
Su Değirmeni	-	-	2	4

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi reformları, ulaşım imkânları ve göç hareketleri kentte mimari çeşitliliği ve yoğunluğu artırmıştır. Eskişehir'in 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasındaki hızlı dönüşümünü harita üzerinde izlemek mümkündür (Resim 4-5).

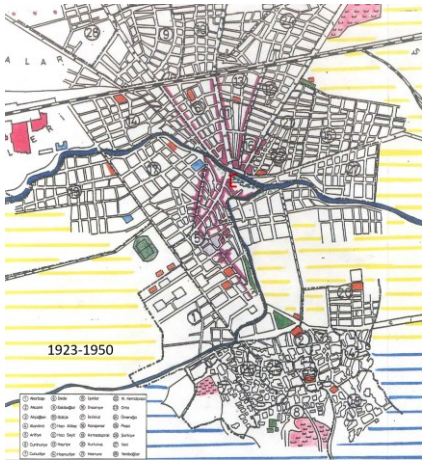

Resim 4. 1923-1950 yılları arasında Odunpazarı, çarşı bölgesi ve Porsuk'un batısında yeni kurulan mahalleler (Ertin 1994).

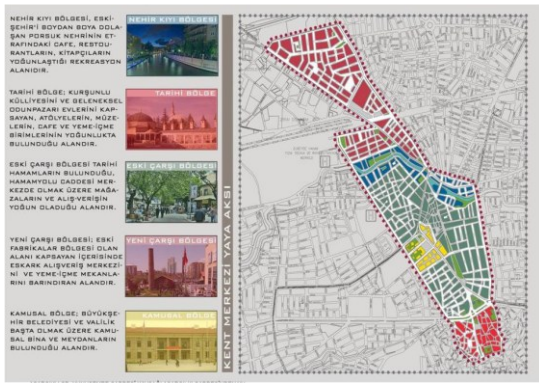

Resim 5. Eskişehir Kent Merkezi Tarihi Bölge ve Çarşı Alanları (Çelen Öztürk 2016).

Sonuç

Osmanlı şehirlerinin sosyo-kültürel ve mekânsal gelişimini anlamada önemli birer kaynak niteliği taşıyan vilayet salnameleri hem resmî makamlar hem de özel kişilerce hazırlanmış yıllıklardır. Bu kaynaklar, bir yandan vilayetin idari yapılanmasını ve bürokratik kadrosunu ortaya koyarken, diğer yandan cami, medrese, tekke, imaret, han, hamam, kahvehane gibi çeşitli mimari yapıların sayılarını vermektedir. Ayrıca nüfus bilgileri, okul, öğretmen ve öğrenci sayıları ile kentin yönetim kadrosunda görev alan Müslüman ve gayrimüslim bireylerin ad ve görevlerine dair ayrıntılı veriler içermektedir. Çok yönlü veriler sunan bu salnameler Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının temel kaynaklarından biri olma özelliğini taşımaktadır.

Yapılan çalışma kapsamında, 1872-1910 yılları arasında yayımlanmış Eskişehir'e ait vilayet salnameleri incelenmiş; bu bağlamda kentin kentsel gelişim süreci dönemsel olarak ele alınmıştır. Salnamelerden elde edilen veriler, Eskişehir'in nüfusunun söz konusu yıllarda göç hareketlerinin etkisiyle sürekli artış eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kırım Tatar göçüyle 1860 yılında başlayan süreçte, 1862'de Çerkezler Anadolu'ya, dolayısıyla Eskişehir'e göç etmiş ve bazı köylere iskan edilmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yoğun bir göç dalgası yaşanmış; Çerkez ve Balkan göçmenleri Eskişehir ve çevresine yerleştirilmiştir. 1886'da Abazaların ayaklanması başarısız olunca sonrasında yaşanan Rus baskısı nedeniyle onlar da kente göç etmiş, böylece Eskişehir hem demografik hem de mekânsal olarak canlanmıştır. Kentin gelişiminde demiryolunun Eskişehir'den geçmesi de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nüfus artışına paralel olarak kentte mimari yapıların sayısı da artmış; özellikle gayrimüslim okulları ve kiliselerde gözle görülür bir çoğalma yaşanmıştır. Bu dönemde kente gelen seyyahlar da şehir hakkında gözlem ve bilgilerini sunmuştur. Bunlardan biri olan Cuinet, 1893 yılında Eskişehir'e dair

nüfus ve mimari yapı kayıtlarını ayrıntılı biçimde kaleme almıştır. Ancak Cuinet'nin kayıtları ile 1893 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi karşılaştırıldığında, özellikle Rum Ortodoks nüfusunun yaklaşık on iki kat fazla gösterildiği, gayrimüslim okullarının sayısının ise abartılı biçimde sunulduğu görülmektedir.

1876 ve 1892 yıllarına ait salnamelerde kentteki mimari yapıların sayısının arttığı tespit edilmiştir. Dikkat çekici bir biçimde, Rum Ortodoks nüfusunu yüksek gösteren Cuinet (1893), cami, mescit, medrese, tekke, hamam ve dükkân gibi yapılar konusunda salname verileriyle örtüşen sayılar vermiştir. Günümüzde Odunpazarı'nın eteklerinde, Selçuklu dönemine ait Alaaddin Camii (1268) ile Osmanlı dönemine tarihlenen Kurşunlu Külliyesi (1525), Karapınar Camii (1526), Çarşı Camii (1632-1670), Tiryakizade Hasan Paşa Camii (1783), Sivrioğlu Camii (19. yüzyıl), Cunudiye Camii (19. yüzyıl), Müftü Camii (19. yüzyıl), Hacı Hasan Ağa Camii (19. yüzyıl), Dere Camii (1860), Akoğlan Camii (19. yüzyıl), Orta Işık Camii (1855) ve Akarbaşı Camii (19. yüzyıl), gibi on üç cami çeşitli restorasyonlarla günümüze sağlam biçimde ulaşmış ve hâlen ibadete açık olarak kullanılmaktadır.

Demiryolunun açılması ve göçlerle birlikte Porsuk Çayı'nın karşı kıyısında oluşan yeni mahallelerde inşa edilen yedi cami Hacı Ali Bey Camii (1888–89), Hacı Seyit Camii (1885), Ferahiye Camii (1870), Hayriye Camii (1894), Hacı Halit Camii (1890) ve Işıklar Camii (1890) de çeşitli restorasyonlarla günümüze ulaşabilmiş ve ibadete açık konumdadır. Odunpazarı'ndaki zaviyeler günümüze ulaşamamış olsa da; Şeyh Edebali, Şeyh Nusrettin, Yeşil Efendi/Ahi Mahmud ve Şeyh Şehabeddin Türbeleri hâlen ayakta olup, kentsel hafızanın önemli parçalarını oluşturmaktadır. Eskişehir'de gayrimüslimlere ait günümüze ulaşan tek kilise yapısı ise Hoşnudiye Mahallesi'nde yer alan ve günümüzde sinema, kültür merkezi ve siyasi parti merkezi gibi işlev değişikliği ile kullanılmaya devam edilen Ermeni Surp Yerrotutyun

Kilisesi'dir. Kentte yer alan hamamlar ise, çeşitli onarımlarla işlevlerini sürdürebilir durumdadır. Erler Hamamı, Şengül Hamamı, Alçık Hamamı ve Vakıf Hamamı halkın kullanımına açıkken; Ak Camii olarak bilinen yapı ise başlangıçta hamam olarak inşa edilmiş, sonradan camiye dönüştürülmüştür.

Sonuç olarak, Eskişehir'in 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki kentsel ve mimari dönüşümünün, göçler, demiryolu bağlantısı ve çok kültürlü yapı üzerinden şekillendiği; vilayet salnameleri ile dönem seyyahlarının kayıtları ile birlikte değerlendirilmesiyle birlikte kentsel gelişimin yıllara göre ayrıntılı biçimde izlenebildiği görülmektedir.

Kaynakça

Akyüz, A. 2009. "Salnamelerde Eskişehir." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alanyalı, H., Evcim, S., Gökalp, E., Özkut, D. ve Yılmaz, R. 2011. *Odunpazarı Kentsel Sit Alanı Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu.* Eskişehir: Odunpazarı Belediyesi, Ülkü Ofset.

Bilgin, A. 2009. *"Salname." İslam Ansiklopedisi C.36*, Ed. B. Topaloğlu, 51-54. İstanbul.

Cuinet, V. 1892. La Turquie D'asie. httpwww.western-armenia.euarchives-nationalesQuestion-ArmenienneCuinet-V4.pdf. (Erişim tarihi: 25.08.2015)

Doğru, H. 2000. "XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Yönetim ve Yöneticiler." *ETO* 17.77:83-86.

Çelen Öztürk, Ayşen 2016. "Eskişehir'in Geçmişteki ve Bugünkü Kent Belleğinin Zihin Haritaları Üzerinden Okuma Denemeleri." *İdeal Kent* 20.7:856-880.

Erdoğan, A. 2015. Sultanönü'nden Eskişehir'e Sakarya Türküsü. Ankara.

Ertin G. 1994. *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Karakaş, Ö. 2000. "19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı salnameleri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Manaz, S. 2020. "Bizans Dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü/ Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) Fiziki Yapıları." Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Manaz, S. 2022. "Yunus Emre'nin Tarikat Sorunu ve Yaşadığı Dönemde Eskişehir Kent Merkezinde Bulunan Zaviyeler." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22:119-138.

Manaz, S. 2023. "Eskişehir Çarşı Bölgesinin Mahalleleri ve Yapıları." *II. Uluslararası Eskişehir Kongresi*, 277-298.

Mehmed Ziya 2009. *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Çev. Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı. Ankara.

Öztürk, M. 1997. "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 249-293. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11026.pdf (Erişim tarihi:8.11.2018)

Özaslan N. 2014. Eskişehir Modern Mimari Mirasının Araştırılması ve Belgelenmesi (Proje Yöneticisi). Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi, Proje no: 1110f159.

Öztürk, Ş. 2000. "1300-1310 Hicri Yıllarında Hüdavendigar Vilayetinde Kütahya Sancağı Salnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ulu, A. 2003. "Eskişehir Kentinin Cumhuriyet Öncesi Mekânsal Gelişimi." *Kebikeç* 15:147-154.

Yıldırım, A. 2004. "Cumhuriyet Dönemi İskân Politikaları (1923-1952)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.